

A DÖNTÉS, VÁLASZTÁS LÉLEKTANI TERMÉSZETE

A döntés, választás lehetősége óhatatlanul felveti az akarat szabadságának örökzöld filozófiai és lélektani kérdését.

Az „akarat szabadsága” azonban nem pszichológiai, hanem antropológiai kategória. Egy pszichológiai redukcionizmus szemléletében szabad akarat nincs is. Az ember cselekedeteit ugyanis a múltból és a jelenből származó motívumok teljes mértékben meghatározzák. Sőt, a mélylélektan követői szerint e motívumok jelentős része nem is tudatos, hanem a korai gyermekorból fakadó, a tudattalanba sülyedt erők következménye. Mások a meghatározottságok körét a szociális térre is kiterjesztik, s azt mondják, hogy cselekedeteinket jelentős részben a szociális körülmények erőviszonyai szabják meg. A szabad akarat tehát „illúzió”, a szubjektum csalafinta játéka. Úgy érzékeljük, mintha szabadon döntenénk, valójában azonban cselekedeteink látványos és rejtett erők összjátékának termékei.

Az akarat szabadságának kérdését a döntési folyamatokban tanulmányozhatjuk. Választásainkat nagyrészt olyan motívumok, többek között érték-kategóriák határozzák meg, amelyek élettörténeti háttere kimutatható. Amikor az egyént erkölcsi, vagy jogi szempontból felelősségre vonjuk, igazában azt rójuk fel neki, hogy nem elfogadható érték-prioritásokat állított fel (többek között hátulra sorolta a társadalom jogos elvárásait), és azok hatása alatt cselekedett. Az akaratszabadság feltétele az értelem, mint ahogy Kant¹ is hangsúlyozza.

A szabad akarat hívei szerint az akarat még a pszichológiai folyamatok síkján sem számolja fel az okság elvét, de egyszerre több indítóok is verseng egymással. Az akarat szabadságának végső bizonyítéka a mindnyájunkban meglévő szubjektív evidencia arról, hogy döntéseink jelentős részét szabadon, saját elhatározásból hozzuk meg.

A különféle döntéseméleti nézetek a pedagógiai folyamatban különös hangsúlyt kapnak azáltal, hogy egy fejlődésben, változásban lévő személy lélektani működését vesszük figyelembe. Ráadásul a változás folyamata a pedagógus számára egyedülálló lehetőséget kínál arra, hogy a tanítvány döntései egy meghatározott értékrend érvényesülését segítsék elő, ugyanakkor a döntések minél jobban kielégíthessék a szabadság kritériumait.

A döntési folyamatokban a Neumann-Morgenstern féle általánosan elterjedt racionális axióma rendszer kategóriáit használhatjuk, amikor is a döntés során a lehetséges eredmény szubjektív értékét („hasznosság”) és a döntési alternatíva bekövetkezésének valószínűségét vesszük figyelembe.

¹ Kant (1913)

Az összehasonlíthatóság (komparabilitás) axiómája alapján a pedagógus segítheti a tanulót abban, hogy megvilágítja az értékek egymáshoz való viszonyát. Támogathatja egy értékek közötti preferencia-sorrend felállítását (tranzitivitás axiómája). A dominancia elv alapján a pedagógus rámutathat azokra a körülményekre, amelyek keretében egy bizonyos döntés értékelőnyösebb eredménnyel járhat még egyező preferenciák esetén is. Kiemelten fontos a döntések során a függetlenség axiómája, amely a hasznosságot és a bekövetkezés valószínűségét egymástól függetlenül kezeli, realista módon, sem negatív, sem pozitív irányú torzításnak nem alávetve (mint teszik ezt például a depresszióra hajlamos tömegek, vagy a játékszenvedély rabjai).

Tekintettel azonban arra, hogy az emberek általában nem képesek minden lehetséges változat azonosítására, hiányoznak a pontosan megfogalmazott célok, a pedagógiai folyamat során a személy szabadságfokának fejlesztésében sokat segíthetünk azzal, hogy a jövőre irányultságot, a jövő minél plasztikusabb és egyénre szabott változatait dolgoztatjuk ki. Fontos, hogy egy kézenfekvő megoldás esetén se hagyjuk abba további alternatívák feltárását (korlátozott racionalitás modellje: Herbert Simon, James March).

Törekvéseink eredményeképp a döntési folyamatok pszichológiai determinációi az egyénnek nagyobb szabadságot engednek, különösen a jövő dimenziójának minél gazdagabb megalkotásában.

A SZABAD AKARAT TRANZSCENDENTÁLIS ÉRTELMEZÉSE

Az ember azonban nem csupán bio-pszicho-szociológiai lény. Személy mivoltából fakad, hogy olyan attribútumokkal rendelkezik, amelyek meghaladják a biológiai, vagy a pszichológiai, de még a szociális viszonylatok határait is, és a személy méltóságával, szabadságával, jogaival, kötelezettségeivel, erkölcsi elveivel rendelkezünk. Céljaink, törekvéseink vannak, melyek létezésünk téri és időbeli korlátjait is meghaladják. Szándékaink nem csupán a múltban gyökereznek, hanem a jövőbe vetülnek. Az ember intencionális lény. Az intencionalitás meghaladja az ok-okozati magyarázat lehetőségeit, csupán értelmezési lehetőségünk marad. (Jaspers).² A szabad akarat az ember ezen antropológiai dimenziójának tartozéka. Az ember transzcendens valóságához sorolható jellemzőit nem írhatjuk le kategoriális fogalmakkal. A méltóság, szabadság, bűn, boldogság, stb. fogalmak Rahner szóhasználatával nem-kategoriális természetűek.³ Nem annyira valamely objektíválható tulajdonságot jelölnek meg, mint inkább irányt, célt, törekvést, valaminek a végső (transzcendens) horizontját. Az akaratszabadság fogalma is ide tartozik. „A szabadság és a felelősség az emberi létezés egzisztenciáljai”.

2 Jaspers (1959)

3 Rahner (1998) 88-90.

A TRANSCENDENTÁLIS SZABADSÁG ELSŐ, INTENCIONÁLIS SÍKJA

A szabadság és determináltság dilemmájának megoldását az a felismerés segíti, hogy egy adott döntési helyzetben nem csupán a múltba vetített és a jelen determinánsai uralkodnak. Döntéseinket befolyásolják azok a lehetőségek is, amelyek az adott konstellációban – mint potenciális létezők – rendelkezésre állnak, amelyeket céljaink, szándékaink, törekvéseink foglalnak értelmezhető keretbe. E potenciális létezőket a jövő időtartományához sorolhatjuk, így teljes egészében a magunkéi, szubjektumunk elidegeníthetetlen részei. A személy ugyanis a jövőre feszül, a lét „önmaga előtt van”, ahogy Heidegger⁴ megfogalmazza. Nyilvánvaló, hogy az Arisztotelész⁵ értelmében vett potenciális lét birodalmában szabadságunk kitágul. A „célok”, „vágyak”, „elképzelések”, „törekvések”, „hitek” stb. kifejezésekkel a reális létbe visszarángatott (kategorialis fogalomként megjelenített nem-kategorialis) potenciális létezők szubjektumunknak a jövőből elővételezett, éppen ezért szabad attribútumai. Egy döntési helyzetben a választott alternatívát a szubjektív szabadság lehetőségei fogják közre, amelyek éppen ezért a választásban hangjukat kifejezésre juttatják. A döntésben nem csupán a múltam determinánsai, hanem a jövőm szabadságai is szerepet játszanak. A döntést nem a bizonyosság egy adott statisztikai értéke, valamint a választott értékpreferencia, hanem egy halmaz jeleníti meg. A létbe fordított döntés ugyan a halmaz legnagyobb valószínűségű értéke lehet, ennek helyzetét azonban a többi lehetőség is befolyásolja. Nyilvánvaló, hogy a szabadság dimenziójának mértéke függ a jövőbe feszülő lehetőségek gazdagságától. A személy mivolt egyik jellemzője az önmaga meghaladása, transzcendálása térben és időben. Az idői önfelülmúlás szabadsága úgyszólván korlátlan, legalábbis a természetfölötti világban hívő ember számára. Önmagát transzcendálja azonban az a nem hívő kertész is, aki 70 éves korában gesztenyefát ültet, s azon fáradozik, hogy a termőre forduló majdani hatalmas lombkorona számára a helyet már most biztosítsa.

A szabadság transzcendentális vetülete ebben az intencionális, alkotó folyamatban valósul meg. A személy megkonstruálja jövőjét, számos lehetőség (potenciális lét) lebeg előtte, amikor egy opciót valóságba hív. Bár csak egy alternatíva valósul meg, ezekben azonban benne vannak a személy meg nem valósult alternatívái is. Tehát a potenciális valóság befolyást gyakorol az aktusba hívottra. Ilyen módon mintegy híd keletkezik a transzcendens valóság (benne a potenciális létezők) és az evilági között, amelyet a személy szabadsága hidál át.

A potenciális lét „beeszl” a létbehívási aktusba. Egy mikrofizikai analógia lehet az a kísérlet, amelynek magyarázata tudomásom szerint még hiányzik: Egy résen áthaladó egyetlen elektron a rés után hullámként viselkedik. Ha azonban két rés áll az egyetlen elektron rendelkezésére (és egyikén áthalad), az így keletkezett hullám különbözik az előzőtől. Mintha az elektron „tudná”, hogy van másik lehetősége is.

⁴ Heidegger (1989)

⁵ Arisztotelész (1975)

AZ ELKÖTELEZŐDÉS

A transzcendens szabadságnak ezen az ontológiailag első, intencionális, „alacsonyabb” szintjén az emberi lét a végtelenre nyílik. A Végtelen, a Lét örvénye, a szabadság „kényszere” ismeretlen horizontok felé sodorja. A szabadság ugyanis önként vállalt elköteleződés, „rabság”. A szabadság az elköteleződésben valósul meg, a potenciális létben rejlő gazdagság aktuális létbe fordul. Az elköteleződés egyúttal nemet mondás arra, ami nem tartozik többé az én lehetőségeim birodalmába.

A Nagy Francia Forradalom kései epigonjainak szabadság-értelmezéséből az elköteleződés mozzanata hiányzik, (annak ellenére, hogy egyik szellemi vezérük, a 100 éve született Raymond Aron⁶ is hangsúlyozta az „engagement” jelentőségét).

Az elköteleződés: múltat a jövővel egybefonó szabadság. Az így kijelölt pálya akkor is szabad, ha az elköteleződés értelmében aktuálisan látszólag „kényszerhelyzetben” vagyunk, hiszen az így megvalósult „rabság” (I. Isten rabjai) szabad döntés eredménye.

A TRANSCENDENTÁLIS SZABADSÁG MÁSODIK, ONTOLÓGIAI SÍKJA

A transzcendentális szabadság a továbbiakban a szubjektum önmegvalósításában, önértelmezésében ragadható meg.

A szabadság: „véglegesség” abban az értelemben, hogy a szubjektum önmegvalósításának része, s amennyiben szubjektum, egyedi, annyiban végleges és nem akar „más” lenni. Tehát nem oksági folyamatok láncolatán keresztül valósul meg. A változatlan (ugyanaz a szubjektum) egyben az örökkévalóságra való képességet is magában rejt. A szabadság: képesség az örökkévalóságra. Ahol nincs szabadság, ott bizonytalan az önazonosság, ott változás van.

A szabadság ontológiai értelemben is transzcendentális természetű. Létmegvalósító folyamatban tárulkozik fel. Nem kategóriákra irányul, nem az „ezt, vagy azt teszem” választásában fejeződik ki, hanem a szubjektum önmegvalósításában. Ilyen módon további, a szubjektumban rejlő transzcendens mozzanatokhoz kapcsolható.

Ilyen pl. az élet értelme. A szubjektív lét egyedi küldetésének, rendeltetésének felismerése. Az antropológiai apória: a „halálra ítélt élet”,⁷ amely lehetetlenné teszi az egyes ember szabad, személyes beteljesülését, mivel az élet értelmetlensége alapján az ember elutasíthatja minden etikai norma tiszteletben tartását. Ez az ellentmondás csak a halálon túli lét valamely formájával, például a feltámadással együtt értelmezhető ellentmondásmentesen.

A szabadságban nem ez vagy az a cselekvés, hanem a személy mint egy és egész nyilvánul meg. A transzcendentális szabadság nem valamely adottság, hanem irány, horizont, amely – mint fárosz a hajókét – cselekedeteink végső mozgásirányát megszabja.

6 Baverez (2005)

7 von Balthasar (2005) 79-108.

Blondel⁸ „action-filozófiájában” hangsúlyozza, hogy az élet értelmének kérdése alól nem térhet ki senki. Az action-ban alapvető meg-nem-felelés (inadéquation) van az akart és megvalósított (volonté voulue), illetve az akarat „spontán lendülete és vágya” (volonté voulante) között. Utóbbi a végtelenre irányul, ezért soha el nem érhető.

A volonté voulue a determináltság, a volonté voulante pedig a szabadság birodalma. A kettő állandó eltéréséből vezethető le az egyedül szükséges (Unique nécessaire), aki nem más, mint Isten. A cselekvés (action) sarokpontja a döntés, amikor az egyén elfogadja létének ezt vagy azt a megvalósítását, elkötelezi magát valamely opció mellett, beleegyezik a transzcendens valóságba. A kárhozat a léttelenség elutasítása, a saját ürességébe való tekintés, létüresség. A pesszimizmus tehát illúzió: a semmit választó önbecsapás.

A szabad és személyes Isten önközlése nélkül a szabadság a természeti és társadalmi törvények rendjébe illeszkedik, és a cselekvéseket a politikai, individuális célok irányába mozdítja. A szabadság tehát korlátozott. A „világi”, nem transzcendentális szabadság-fogalom alapja az interszjektív dialógikus kapcsolat, én-te, én-mi. A szabadság korlátlanágát itt a kölcsönös függőség korlátozza.

A TRANSCENDENS SZABADSÁG KORLÁTJAI

A transzcendentális szabadság nem mennyiségi fogalom. Az akarat transzcendens, ontológiai szabadságát, amennyiben a személy-mivolt attribútumaként kezeljük, a betegségek és a személyiség adottságai nem érintik. E szabadság, mint látjuk, a Lét (a hívő számára Isten) szabadságának végtelenségéből vezethető le. Ehhez viszonyítva a Nobel-díjas zseni, vagy az idióta nem különbözik, hiszen bármely meghatározott számérték és a végtelen viszonya azonos. A világraszóló tudományos felfedezésben ugyanaz a végtelen Lét nyilvánul meg, mint az agysérült gyermek sikerében, amikor végre megtanulja nadrágját begombolni. Az akarat szabadsága az embernek mint személynek a transzcendentális attribútuma, amely teremtményi mivoltából, istenképiségeből fakad, nem intellektusának mérőszámai, neveltetésének színvonala, vagy génállományának szerencsés konstellációja szerint méretek.

Kérdés most már, hogy a reális világhoz tartozó lelki betegségek miként befolyásolják a transzcendens valósághoz sorolható, a fent az „első sík” kifejezéssel megfogalmazott intencionális akaratszabadságot?

A lelki apparátus, az idegrendszer biológiai és lélektani folyamatainak ép működése a döntési folyamatok szabadsága megvalósulásának lehetőségi feltétele. Nyilvánvaló tehát, hogy a transzcendentális szabadság első, intencionális síkján a szabadság kifejeződését egyes mentális állapotok korlátok közé szoríthatják.

1. Az idő-horizont beszűkülése. A személy korlátozottan képes a jövőt léte szerves részévé alakítani, súlyosabb esetben a „napról-napra élés valamilyen formája valósul meg. Így a transzcendentális szabadság első, intencionális síkján szegényes lehetőségek állnak rendelkezésére.

8 Blondel (1961)

2. A negatív hangoltság következtében a lelki betegek a Lét vonzása helyett a Semmi (a Lét kontrasztja, „antianyaga”) bűvkörében élnek, amely súlyos esetben az önpusztítás örvényébe rántja őket. „Létbehívástól” ódzkodnak, hiszen ami van, az rossz. Akcióik tehát szükségképpen rosszat hívnának elő.

3. Életük értelmét többnyire képtelenek megfogalmazni, avagy csak töredékesen. Gyakran fatális véletlenként értelmezik önmagukat.

4. Az elköteleződéstől való szinte fóbias irtózat az intencionalitás komoly gátja lehet. Újabban az elköteleződni nem tudó fiatalok tömegeivel találkozunk. E „személyiségzavar” kategória mögé bújó egyének ameddig csak lehet, halogatják tanulmányaik befejezését, egyik szakot félbehagyva újba kezdenek, késleltetik a pályaválasztással kapcsolatos döntéseket, váltogatják a jövővel kapcsolatos elképzeléseiket. Ugyanígy halogatják a társ-választással együtt járó elköteleződést is. Rövidebb-hosszabb kapcsolatokba bonyolódnak, de a házasság típusú kötöttségtől, mint ördög a szenteltvíztől, irtóznak. Különösen vonakodnak a gyermekvállalástól. E jelenség mögött gyakran az identitás-fejlődés, az elköteleződés harmadik elemének kognitív zavarát látjuk (aktív részvétel): a fiatal (vagy akár az idősebb korosztály képviselője is) élethez való viszonyulását a következő séma (hamis tudati elem, balhit) határozza meg: meg kell találnom az egyéniségemhez illő foglalkozást, munkahelyet, partnert, lakóhelyet... stb. Amíg ez nem sikerül, újat és újat próbálok. A szilárd, érett identitás ezzel szemben sugárzik kifelé: sokféle foglalkozásra alkalmas vagyok, egyet választva, abban kiteljesítem magam. Sokféle munkahelyen alakíthatom a körülményeket a saját képemre. A házasság sikere nem annyira szerencsés választás és megtalálás kérdése, hanem szövetség valakivel egy házasság közös megalkotására. A hivatás, a házasság nem „lesz”, hanem létrehozzák, megalkotják.

A szabadság kérdése a reneszánsz óta került a közgondolkodás előterébe, s vált egyik legfőbb érték-kategóriává. Szabadságon persze általában az egyén társadalmi mozgásterének terjedelmét értik, vagyis a szabadságnak azokat a mozzanatait, amelyekben a cselekvés lélektani, szociális és biológiai erői hatása alatt áll. A Felvilágosodás korszaka, a Nagy Francia Forradalom, majd a 68-as diákmozgalmak után a szabadságnak egyre inkább az individuális értelmezését helyezték előtérbe, s fokozatosan háttérbe szorult a „másik”, a család, a közösség, a társadalom egészének „szabadsága” az individuummal szemben. Közben a szabadság egyre inkább elveszítette transzcendentális (tehát „igazi”) vonatkozásait.⁹ Megjelent a tömegember, aki élettere kibővülésével, fogyasztói lehetőségeinek tágulásával a szabadság illúziójában ringatja magát, ugyanakkor szabadságától megfosztva, a legkülönbözőbb gazdasági érdekcsoportok áldozataként (fogyasztói, termelői, szolgáltatói, egészségügyi stb. érdekcsoportok) futja kényszerpályáját.

Igazában tehát megfeledkeztünk a szabadságról, amelynek a transzcendens létbe való szerves belefoglalás az alapja. A szabadság ezen túlmenően egy értelmét birtokló élet-

⁹ Turgonyi (1993)

nek folyamatos megvalósítása, potenciális valóságok szabad létbe hívása. A pedagógiai tevékenységet az elhangzottak értelmében „szabadság-kurzusnak” is nevezhetjük.

Tringer László
professor emeritus, Semmelweis Egyetem

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arisztotelész (1975): *Eudemoszi etika. Nagy etika*. Gondolat, Budapest.
- Baverez, Nicolas: *Aron, de plein-pied avec le XXI. Siècle*. Le Monde, 13-14. Mars, 2005.
- Blondel, Maurice (1961): *Lettres philosophiques*. Aubier, Paris.
- Heidegger, Martin. (1989): *Lét és idő*. Gondolat, Budapest. (ford.: Vajda Mihály)
- Jaspers, Karl (1959): *Allgemeine Psychopathologie*. 7. Aufl. Springer, Berlin, Göttingen, Heidelberg.
- Kant, Immanuel (1913): *A tiszta ész kritikája*. Franklin-társulat, Budapest. (ford.: Alexander B. és Bánóczy J.)
- Rahner Karl (1998): *A hit alapjai*. Agapé, Budapest.
- Turgonyi Zoltán (1993): *A filozófia alapjai*. Egyházforum Alapítvány, Budapest.
- von Balthasar, Hans Urs (2005): *Kilenc tétel: a keresztény etika körülírása*. In: Schürmann – Ratzinger – von Balthasar: *A keresztény erkölcs alapelvei*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.